

- 27 [Цеханская К. В. Иконопочитание в русской традиционной культуре / Цеханская К. В. – М., 2004. – 256 с.
- 28 Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север: К проблеме локал. групп. – СПб., 1995. – С. 110–176.
- 29 Там же.
- 30 Панченко А. А. Исследования в области народного православ'я / Панченко А. А. – СПб., 1998. – 306 с.
- 31 Чистяков П. Г. Почитание местных святых в российской православии XIX–XXI вв. (На примере почитания чудотворных икон в Московской епархии): дисс. ... канд. ист. наук: 24.00.01 / Чистяков П. Г. – М., 2005. – 279 л.
- 32 Лепяхин В. В. Значение и предназначение иконы / Лепяхин В. В. – М., 2003. – 512 с.
- 33 Романова О. Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.) / О. Романова // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 84–131.

SUMMARY

Antonina Kizlova

KYIV ORTHODOX SACRED OBJECTS IN SPIRITUAL AND PUBLIC LIFE OF KYIVANS (LATE 18-TH – THE FIRST DECADE OF 20-TH CENTURY): THE STATE OF DEVELOPMENT OF PROBLEM

Looks of the Ukrainian and Russian scientists are examined on turn out to the problem of honouring of orthodox sacred objects on the whole and on its separate aspects, and also the state of scientific research of the Kyiv sacred objects in the social environment of city are characterized.

Key words: orthodox sacred objects, Kyiv of 18-th – the first decade of 20-th ct., scientific works.

Ірина Петренко,

*кандидат історичних наук, доцент,
докторант історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ДУХОВНІ СУДИ В ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ МІРЯН ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Досліджено, що у ХVІІІ ст. духовний суд мав двоякий характер: з одного боку, він являв собою суто церковну установу, а з другого – виступав на рівні з судом світським. З 20-х років ХVІІІ ст. у компетенції суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення. Структура судів визначалася як двоступенева, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах.

Ключові слова: духовні (церковні) суди, шлюбно-сімейні відносини, Руська Православна Церква, конфлікт.

З появою християнства в Київській Русі церковне і світське право тісно переплелися, століттями зберігаючи взаємозв'язок. У числі раних правових інститутів, які визначали місце і спрямовування діяльності Церкви в суспільстві, окремої уваги заслуговує церковний (духовний) суд як орган, що здійснював функції судової влади в Церкві у визначеному процесуальному порядку та на підставі норм канонічного права. Церковні суди вирішували справи світських людей у питаннях віри, християнського життя, шлюбно-сімейних відносин, розлучень та ін. Вони з'явилися ще у XI ст., коли було написано Устав Ярослава Мудрого про церковні суди.

Роль і функції духовних правлінь у розвитку шлюбно-сімейних відносин у XVIII ст. належить до маловивчених проблем. Серед дореволюційних учених – дослідників шлюбно-сімейних відносин українців слід назвати істориків В. Демидова, А. Лебедева¹. У своїх розвідках вони вказували на самотність родинних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про сім'ю. Серед сучасних дослідників історії шлюбно-сімейних відносин варто назвати праці сучасних істориків М. Цатурової і М. Сулими². Названі дослідники присвятили свої роботи різним аспектам означеної проблеми, зокрема, функціонуванню духовних судів у шлюбно-сімейній сфері мирян.

Метою даної статті є проаналізувати роль і повноваження церковного суду у вирішенні шлюбно-сімейних конфліктів мирян XVIII ст., а також визначення ступеня впливу Руської Православної Церкви на регулювання і регламентацію родинних відносин українців.

У XVIII ст. при розгляді шлюбно-сімейних справ існував паралелізм, за якого вони перебували у віданні духовних і світських судів. Незважаючи на різну юрисдикцію, світський суд зазнавав сильного впливу церковного. Цьому сприяли і законодавчі збірники, які поєднували церковний і світський елементи – Литовські статuti і Магдебурзьке право тощо. Через подвійність порядків і юридичного світогляду з'явилися і два погляди на мету і зміст покарання.

У зв'язку з відсутністю чіткого розмежування компетенції на українських землях світських і духовних судів відбувалися конфліктні ситуації між духовенством і козацтвом. У 1667 р. гетьман І. Брюховецький скаржився, що священнослужителі «людям обоєго пола дають шлюби і беззаконно их же распускають позволяют»³. Духовенство слало супліки на козацьку старшину, котра нерідко втручалася у справи, які були в компетенції духовного суду. У 1716 р. Прилуцьке полкове духовенство скаржилося гетьманові І. Скоропадському на полковника Г. Галагана за те, що він ображав священників і втручався в духовні справи. Крім того, духовенство зазначало, що козацька старшина перешкоджає священникам користуватися парафіяльними прибутками, за скаргами мирян у світському суді судять священників, причетників, і «что за плотские грехи, подсудные духовной власти, жестоко обдирают мирян»⁴. Такі ж скарги на полковника Г. Галагана були й у роки правління Д. Апостола. Проте гетьман не міг задовольнити такі прохання, оскільки духовенство було тісно пов'язане з народом, а це заважало чітко розмежувати військову і церковну владу.

У 1719 р. прилуцький полковий суддя Маркович скаржився гетьману, що духовенство втручалось в розгляд справ про блудодіяння і стягує великі штрафи, «чего некогда в полку нашем не бывало, ибо, в том не труждаючися, неприлично и брати»⁵. Далі Маркович просив, «чтобы з сану духовного в такие дела не интересовался никто <...> бо, елибы духовная власть тие себе неналежные подгорнути приходи, то з чого будет и власть свецкая жити, разве з того, чтобы тилко градские порядки устроевати и всякие трудности отбувати дарма»⁶. Звідси яскраво видно, що, відстоюючи юрисдикцію полкового суду, світська влада боялася втратити прибутки. Духovenство ж, зі свого боку, не хотіло випустити із церковного відомства ті злочини, які підлягали духовному суду. Тож обидві влади затято боролися за свої прибутки.

На початку XVIII ст. урядом Петра I була проведена реформа системи церковного суду, пов'язана зі зміною церковного управління. Результатом цієї реформи стало утворення Святійшого Синоду, або Духовної колегії, 14 лютого 1721 р. відповідно до указу від 25 січня того ж року. Законодавчим актом, який регламентував організацію нового церковного управління, був «Регламент, або Устав Духовної колегії». Церковне управління, підконтрольне світській владі, стало частиною загальнодержавного управління.

Компетенція Синоду була широкою. У сфері церковного судочинства його завдання полягало у розгляді злочинів проти віри, веденні шлюбозрозлучних процесів тощо. Він являв собою найвищу судову інстанцію для духовних справ. Сюди із нижчих церковних судів надходили також «доношення», які містили екстракти тих справ, які не могли бути вирішені там остаточно, а вимагали затвердження Синоду.

Нижчі церковні судові інстанції не реформувались урядом Петра I. Було визначено, що будь-яка особа, незалежно від чину, підлягала в духовних справах суду єпископів, в єпархії котрого перебувала. Що два роки єпископи зобов'язувалися об'їжджати свою єпархію для вирішення накопичених справ щодо скарг. Коли ж особа не підкорялася духовному суду, скарги на його супротив подавалися архієреями у світські урядові органи⁷.

Найнижчою судовою інстанцією церковних судів були духовні правління, запроваджені 4 вересня 1722 р. Апеляція на їх рішення подавалася єпархіальним архієреям. До їх компетенції належав розгляд справ мирян і духовенства.

Після ліквідації патріаршества судові повноваження Руської Православної Церкви були звужені. У віданні церковного суду залишилися справи віри і частково шлюбні – про незаконні шлюби і розлучення. У Духовному регламенті і в резолюціях Петра I на докладні пункти Синоду від 12 квітня 1722 р. шлюбно-сімейні справи – шлюби, укладені в заборонених ступенях споріднення або свояцтва, укладання шлюбу з примусу батьків або поміщиків, двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші були передані з відомства духовного суду у світське. У випадку, коли виникали сумніви стосовно прийняття певного рішення, дозволялося звертатися в Синод. Однак на практиці такі справи традиційно судилися по-старому, тобто перебували у віданні духовного суду. Так, у 1767 р. обер-прокурор Синоду І.І.Мелісіно убачив непідсудність

духовному суду надісланих справ колодників В'ятської і Вологодської консисторій. Селяни були звинувачені: один – у кровозмішанні зі своєю невісткою і народженні дитини, інший – у блудному житті з солдаткою і народженні дитини. Мелісіно підписав ухвалу надсилати в ті консисторії укази, щоб колодники, згідно з «докладними пунктами», були передані у світські суди і щоб надалі консисторії такі справи не розглядали⁸.

Необхідно зазначити, що проблеми розмежування повноважень між духовною і світською владою виникали впродовж усього XVIII ст., у тому числі і на рівні Синоду, проте так і не були остаточно вирішені.

Порядок розгляду в консисторському суді був звичайним. Справа розпочиналася з письмової скарги. Явка сторін у суд була обов'язковою, в тому числі і для високопоставлених осіб. Заочне рішення допускалося лише тоді, коли підсудний після триразового виклику не з'являвся на суд. Сторони могли виставляти свідків. Основною формою процесів був спір, який полягав у так званих контрверсіях сторін. Розгляд справи провадився закритим порядком. У важливих справах призначалося слідство, яке здійснював на місці протопоп або інші довірені особи з білого і чорного духовенства. Сторонам видавалися копії рішення, підписані членами суду й завірені печатками.

Виносити рішення щодо судових справ було найскладніше консисторії, бо вона не мала твердо встановлених правил або уставів, у своїй діяльності керуючись прикладами минулого, звичаями і давніми нормами. У Духовному регламенті Петра I не йшлося про єпархіальні суди, а вони належали до компетенції єпархіального архієрея. Тому у XVIII ст. консисторії послуговувалися тими ж нормами і законами, які були видані ще до їх утворення. Зокрема, це були Правила Соборів і Святих Отців (зібрані в Кормчій книзі), постанови руських соборів і митрополитів. З часу Петра I, котрий прагнув змінити звичаї і давні настанови, стали видаватися нові закони, які розсилалися з Синоду по всіх єпархіях. Консисторія зобов'язувалася узгоджувати свою діяльність і рішення з цими новими постановами, в жодному разі не порушувати їх. В іншому випадку її чекало покарання.

Однак за відсутності систематичного синодального зводу та інших урядових розпоряджень, прямих розпоряджень про відміну старих порядків і правових норм становище консисторії у XVIII ст. було складним. Виникла суперечність між старими правовими нормами і новими, що повільно і не систематично запроваджувалися імперським урядом. У зв'язку з цим у постановах консисторії виникав хаос: «продовжували існувати порядки в душі старого малоросійського кодексу, але вони мало узгоджувалися з новими запитами часу, а особливо з урядовими видами і розпорядженнями; а урядові розпорядження залишалися без застосувань до справ, позаяк не завжди були відомі консистористам»⁹. З огляду на це Синод постановив, щоб Київська консисторія у своїй роботі суворо керувалася державними законами, а обер-прокурор запропонував дієвий засіб для впровадження цієї постанови: замінити писарів секретарями, добре обізнаними з урядовими розпорядженнями. Цим було нанесено удар по старому українському кодексу. Утім не було видано єдиного державного

судового кодексу, що не давало міцного підґрунтя для створення чіткого і злагодженого у своїй діяльності судочинства. Тож консисторія продовжувала керуватися старими звичаями, і надалі, коли при ухваленні рішення, не знаходячи вказівок у нових урядових розпорядженнях, вона брала за основу приклади з минулих правових узаконень¹⁰.

Легко і без сумнівів вирішувалася та справа, у якій було зрозуміло, до якої групи порушень вона належить, де можна чітко віднайти правила, постанови Церкви, якому покаранню піддати винного. Сюди входили справи про шлюби в близьких ступенях спорідненості, порушення умов укладання шлюбу тощо. Тоді в судовому рішенні виписували правило, на основі якого ухвалювали рішення і на цій основі присуджували покарання.

Духовним консисторіям доводилося мати справи з такими сімейними колізіями, як сварки між подружжям. Разом із тим ця інстанція зобов'язана була стежити за тим, щоб не перебирати на себе т. зв. мирські справи, що відповідало традиції «судового простору» між єпархіальними і світськими судами. Це відповідало також поділу влади між церковною і державною владою. У зв'язку з цим духовні суди переадресовували частину позовів світським.

Ієрархічно нижчими, підпорядкованими духовній консисторії, колегіальними органами на місцях були духовні правління в протопопіях і намісництвах. Єпархії поділялися на окремі адміністративні округи – протопопії на чолі з протопопами. До однієї протопопії належало від 4 до 60 і більше церков. Пізніше протопопів було замінено благочинними. При протопопіях були відкриті духовні правління. До їх складу входили протопіп, намісник (за рангом нижчі від протопопів, мали у своєму віданні меншу кількість церков) і 2–3 священики. При кожному духовному правлінні діяла канцелярія, у якій було від 1 до 3 служителів, іноді – посильний і сторож. Протопопів і намісників обирали, а потім їх кандидатури затверджувалися митрополитом, який видавав спеціальну грамоту.

На місцевому рівні вирішення шлюбно-сімейних справ було віднесено до компетенції духовних правлень – місцевих колегіальних судово-адміністративних органів, підвідомчих єпархіальному архієрею і консисторії. До компетенції духовних правлень як нижчої інстанції духовного суду належав розгляд справ: оголошення розпоряджень єпархіальної влади і стеження за їх виконанням, здійснення нагляду за веденням актів громадянського стану (реєстрація шлюбів, народжень, смертей), приймання звітності церков, передавання їх до консисторій, проведення слідства щодо провини духовних осіб, вирішення поточних питань церковного життя на території підпорядкованої їм округи тощо. Хоч розгляд шлюбно-сімейних справ належав винятково до компетенції єпархіальної влади, проте, зважаючи на нечіткість у розмежуванні повноважень, духовні правління часто виходили за межі своїх повноважень, претендуючи на винесення важливих рішень і розгляд серйозних справ.

Духовні правління були зобов'язані тричі на рік надсилати в консисторію «доношення» з відомостями про порушені справи і результати розслідування – винесення рішень, або причини не завершення справ. Однак документально було зафіксовано періоди, коли жодне донесення не надійшло до консисторії.

Це є свідченням того, що духовні правління жодної справи не розглядали. Правління становили собою важливу ланку в системі духовних судів Російської імперії, будучи проміжною ланкою між духовенством єпархії і консисторією.

Таким чином, виникла своєрідна церковна ієрархія: парафіяльне духовенство – благочинні – духовні правління – єпархіальні правління. Фактично функції духовних правлень і благочинних – духовних осіб середньої ланки, довірених осіб єпископа, котрі безпосередньо контролювали діяльність парафіяльного духовенства, стали тотожними.

У духовних правліннях, де канцелярських службовців не було, справи могли вести священники, в намісництвах – самі намісники або наймані канцелярські службовці світських устанав. Провадити справи протопопії, намісництва, отримавши дозвіл єпископа, міг диякон. Через брак освічених кадрів центральна влада Російської держави залучала для організації канцелярських відділень ченців. З часом зі зростанням потоку документів та зусиллями уряду і Синоду щодо організації нової моделі управління за загальноросійським зразком духовні правління розпочали створення канцелярських відділень.

Згідно з Духовним регламентом Петра I справи про розлучення підлягали юрисдикції суду єпископів, і лише в тому випадку, коли їхнім рішенням позивач був не задоволений, справи надходили на розгляд до Синоду. Такий порядок існував до 1805 р. Того року з'явився Височайший указ про те, щоб рішення єпархіальних судів про розлучення вступали в чинність лише після розгляду і затвердження Святейшим Синодом. Саме ця духовна інстанція виносила остаточний вердикт.

Духовні правління, що проводили слідство у кожній конкретній справі і виносили рішення, які потім затверджував (або не затверджував) єпископ, за висловом М.Руднева, являли собою «підпорядковану єпархіальним архієреям і консисторіям обласну інстанцію щодо шлюбозлучних справ»¹¹.

Порядок проведення судочинства в церковному суді був запозичений із цивільного. Зокрема, справи про незаконні шлюби розв'язувалися слідчим порядком, пошуком. Вони порушувалися тоді, коли органу єпархіальної влади ставало відомо про існування незаконного шлюбу. Як правило, такі справи починалися з донесення зацікавленої особи, часто посадової. Доносили до духовного правління передусім священники, котрим якимось чином стало відомо про сумнівні шлюби. Такі священнослужителі своїм доносом знімали з себе відповідальність за співучасть, потурання або приховування злочинної дії.

Наявність такого донесення вважалася вже достатньою для того, щоб почати провадження справи, і донощик мав сприяти владі в розслідуванні справи. Потім завданням духовного правління було провести слідство і розшукати обвинувачених і свідків. Попереднє слідство іноді доручалося чинити на місці священникам, котрі обіймали будь-які церковно-адміністративні посади. Виїзд на місце спричинявся, очевидно, необхідністю опитати якнайбільшу кількість осіб, які проживали на далекій відстані від правління. Найчастіше ж обвинувачених, свідків і священника, котрий вінчав шлюб, викликали в духовне правління, де вони давали свідчення. Щоб позбавити обвинувачених спокуси

ухилитися від суду і слідства, їх брали під караул, а іноді навіть забивали в колодки, щоб доставити в духовне правління. Виконавцями постанов духовного правління про затримання винних і причетних до справи осіб були священики, причетники, пономарі, дяки. Доручення виконувалося в письмовій формі інструкції, в якому викладалися завдання того, кого посилали, а також наголошувалося на відповідальності у разі його неправильних дій.

З однаковою суворістю викликали до духовного правління і ті священики, котрі свідомо пішли на повінчання пари, заздалегідь знаючи про незаконність своєї дії. Таких ієреїв притягували до суду як винуватців. Для доставки в духовне правління по них посилали інших священиків або причетників і вартових. Такий порядок діяв тоді, коли було відомо, де проживали обвинувачені особи. В іншому випадку розшук провадили через земські суди, куди духовні суди направляли проеморії.

Обвинувачена в духовному правлінні особа давала свідчення, а потім, за відсутності поручителя, залишалася під вартою до вирішення справи. Коли ж такий знаходився, то його відповідний підпис звільняв обвинувачуваного від затримання. Поручитель зобов'язувався в тому, що доставить обвинуваченого в духовне правління за першою вимогою.

Зібравши фактичний матеріал у справі, духовне правління, не вирішуючи його, виписувало належні правила і постанови, а потім направляло його зі своїм висновком до консисторії (або в домову канцелярію архієрея). Консисторія переглядала справу, вимагала нових свідчень, доручаючи за потреби провестися нові допити свідків, потім складала проект рішення, який утверджувався єпархіяльним архієреєм або повністю, або з доповненнями чи змінами.

Діалог духовної консисторії з духовними правліннями в протопопіях і намісництвах відбувався у форматі: указ – рапорт – донесення. Це свідчить про підпорядкованість місцевих духовних органів влади консисторії.

Таким чином, у XVIII ст. у контексті модернізаційних реформ Руська Православна Церква все більше перетворювалася на складову загальнодержавного адміністративного апарату. Це не могло не позначитися на функціонуванні її духовних судів. Церковний суд мав двоякий характер: з одного боку, він являв собою суто духовну устанovu, яка головною своєю метою вважала виправлення винного та спасіння його душі, а з другого – виступав на рівні з судом світським, але лише в межах чітко окресленої державою юрисдикції. З 20-х років XVIII ст. у компетенції церковного суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення шлюбів, зокрема, укладених у заборонених ступенях споріднення або свояцтва, із примусу батьків або поміщиків, а також про двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші. Структуру церковних судів можна визначити як двоступеневу, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах. Дисциплінувати парафіяльних священиків і змусити виконувати вказівки Синоду і консисторій було досить важко, оскільки тяжіння до усталених традицій простежувалося до кінця XVIII ст.

Перспективами подальших досліджень теми може бути розширення джерельної бази дослідження, хронологічних і територіальних рамок проблеми.

- 1 Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. Демидов // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53–92; 1895. – Вып. 9. – С. 100–128; Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 1–31.
- 2 Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.; Сулима М. М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.
- 3 IP НБУВ. – Ф. 81. – Спр. 10. – Арк. 9.
- 4 Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века / А. Лазаревский // Русский архив. – 1871. – № 11. – С. 1892.
- 5 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Александр Лазаревский. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира Акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – С. 115.
- 6 Там само. – С. 116.
- 7 Там само.
- 8 Лебедев А. С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской / Амфиан Степанович Лебедев. – Х.: Типография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – С. 61.
- 9 Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянський и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К.: Типография Товарищества Н. А. Гирич, 1907. – С. 165.
- 10 Там само.
- 11 Там само. – С. 105.

SUMMARY

Irina Petrenko

ECCLESIASTICAL COURTS IN MARRIAGE-DOMESTIC RELATIONS OF LAYMEN IN THE XVIII CENTURY

The article shows dual character of ecclesiastical courts in the XVIII century: on the one hand they were absolutely church institutions, on the other hand they were at the same level with the secular arms. From the beginning of the XVIII century in their competence there were only causes about illegal marriages and divorces. Ecclesiastical courts had two-stage structure: consistories and ecclesiastical governments.

Key words: ecclesiastical courts, marriage-domestic relations, Russian Orthodox Church, conflict.